

Zahro KENJAYEVA,
Qarshi davlat universiteti o‘qituvchisi
E-mail: zahrokenjayeova670@gmail.com

QarDU professori (DSc) T.Jumayev taqrizi asosida

O‘ZBEK TILIDA “VAQT/ZAMON” SEMASINI IFODALOVCHI LEKSIK BIRLIKLARDA GETEROGEN IMKONIYAT

Annotatsiya

Leksik birliklar, asosan, gomogen qiymatli, ular faqat leksikologiyaning birligi sifatida qaraladi. Biroq bu masalaga botiniy jihatdan yondashilsa, bu ta’rif ayni sathning cheklanganlik mohiyatiga berilgan baho ekanligi namoyon bo‘ladi. Leksik sathning vaqt fenomeniga bog‘liqligi tadqiq etilganda, avvalo, lesik birliklar gomogen qiymatni ham namoyon etishi, ularning vaqtga nisbati esa leksemalarning pragmatlingvistik imkoniyati vaqt semasiga bog‘liq bo‘lishini yoki bog‘liq bo‘lmasligi ham mumkinligini ko‘rsatishi maqolada talqin etilgan.

Kalit so‘zlar: leksika, leksema, vaqt fenomeni, semema, sath, ziddiyat, omonim, ko‘pma’nolilik, tarmoqlanish, gomogenlik, geterogenlik.

ГЕТЕРОГЕННАЯ ВОЗМОЖНОСТЬ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ВЫРАЖАЮЩИХ ПОНЯТИЕ “ВРЕМЯ” В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Лексические единицы имеют в основном гомогенное значение, они рассматриваются только как единицы лексикологии. Однако если подойти к этому вопросу с внутренней точки зрения, то это определение проявляется как оценка, данная ограниченной природе данного уровня. При исследовании зависимости лексического уровня от феномена времени в статье исследуется, что, прежде всего, лексические единицы проявляют гомогенное значение, а их соотношение ко времени показывает, что прагматлингвистическая возможность лексем может зависеть или не зависеть от времени.

Ключевые слова: лексика, лексема, феномен времени, семема, уровень, конфликт, омоним, неоднозначность, ветвление, гомогенность, гетерогенность.

HETEROGENEOUS POSSIBILITY OF LEXICAL UNITS EXPRESSING THE CONCEPT OF “TIME” IN UZBEK

Annotation

Lexical units have a basically homogeneous meaning; they are considered only as units of lexicology. However, if we approach this issue from an internal point of view, then this definition appears as an assessment given to the limited nature of a given level. When studying the dependence of the lexical level on the phenomenon of time, the article examines that, first of all, lexical units exhibit a homogeneous meaning, and their relationship to time shows that the pragmatlinguistic possibility of lexemes may or may not depend on time.

Key words: vocabulary, lexeme, phenomenon of time, sememe, level, conflict, homonym, ambiguity, branching, homogeneity, heterogeneity.

Kirish. Leksika muayyan tildagi so‘zlarning umumiyliigi, jami bo‘lish bilan birga eng o‘zgaruvchan sath hisoblanadi. Chunki til jamiyat bilan hamohang rivojlanar ekan, uning yangidan yangi belgilari leksikada o‘z aksini topib boradi. Demak, lug‘at sostavi avvaldan o‘zlashib kelgan va hozirda iste‘moldagi so‘zlar bilan birga nisbatan yangi so‘zlarga va eskirgan so‘zlarga egaligi bilan ham xarakterlanadi [1]. Leksik sathning umumme‘yoriy jihatdan tasniflaydigan ushbu munosabat mazkur sathning gomogen xususiyatini oydinlashtiradi.

Leksik qatlam muayyan jamiyat a‘zolari foydalanadigan lug‘aviy birliklar jami hisoblanib, bu butunlikni ko‘plab mavzuviy guruhlarga bo‘lib talqin etish mumkin. Jumladan, ayni sathga oid vaqt sememasi lug‘aviy birliklarning o‘zga sathlarga o‘tish jarayonini tadqiq etish bir qadar o‘ziga xos lisoniy nomutanosibliklarni keltirib chiqaradi.

Vaqt fenomeni atash semasi bilan leksik sathga a‘zo bo‘lib, milliy-madaniy tushuncha sifatida uni his etish mumkin bo‘ladi, unga bo‘lgan munosabatlar o‘rmi bilan farqlarga ham egalik kasb etadi. Vaqtning lisoniy ifodalinishida farqlar va umumiyliklar mavjud bo‘ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qadimgi dunyoning mashhur qomusiy olimi Aristotel vaqt fenomenining fizik, falsafiy va grammatik jihatlarini tadqiq etib, uning lisoniy ifodasi hamda vaqtga bo‘lgan munosabati mutlaq va nisbiy ekanligini qayd qilgan edi.

I.Nyuton talqiniga ko‘ra vaqt semasi dialektik fazoning (pranstranvo) deyarli barcha tarmoqlarida o‘z aksini topadi va “Vaqt bir o‘lchovli, uzluksiz, cheksiz, universal, bir xil” ekanligini uqtiradi. Bu tasnif vaqtning ot so‘z turkumiga doir gomogenlik qirrasini ancha to‘liq qamrab olganligi bilan xarakterlidir.

Albert Eynshteyn o‘zining mashhur nisbiylik nazariyasida fizika qonunlari barcha tezlanmaydigan kuzatuvchilar uchun bir xil ekanligini aniqladi va u vakuumdagi yorug‘lik tezligi kuzatuvchining harakat tezligidan qat’i nazar bir xil ekanligini ko‘rsatdi. Natijada, u makon va vaqt fazo-vaqt deb nomlanuvchi yagona uzluksizlik bilan bog‘liqligini aniqladi. Va bir kuzatuvchi uchun bir vaqtning o‘zida sodir bo‘lgan hodisalar boshqa bir kuzatuvchi uchun turli vaqtlarda sodir bo‘lishi mumkin. Demak, vaqt muqim atalishdan xoli, unga nisbatan bo‘lgan barcha yondashuvlar nisbiydir.

Tadqiqotchi olim M. Hakimova vaqtning nominativ semalarini asos qilib olib, ularni sakkiz guruhga ajratadi: a)sof vaqtni mavhum predmet sifatida ifodalovchi otlar (vaqt, payt, mahal, davr...); b) vaqt o'lchovi otlari (sekund, minut, soat...); c) sutka qismlari otlari (kun, tong, chohgoh...); d) hafta kunlari otlari (dushanba, seshanba...); e) fasl otlari (bahor, yoz...); vaqtning o'rini ifodalovchi payt otlari (azal, ibtido, kelajak...); muayyan ishning maqsadga muvofiq yoki o'ziga xos ro'yobga chiqish vaqtini ifodalovchi otlar (fursat, mavrit, xonasi...) kabi.

Ko'rinadiki, vaqt fenomeni, asosan, nominativ qiymatga ega bo'lib, uni talqin va tasavvur etish pragmatik-subyektiv munosabatga molikligi bilan xarakterlanadi [2].

Tahlil va natijalar. Vaqt sememasi dialektik fazoning (pranstranvo) deyarli barcha tarmoqlarida o'z aksini topadi va "Vaqt bir o'lchovli, uzluksiz, cheksiz, universal, bir xil"ligini namoyon qiladi [3]. Vaqt harakat bilan bog'lansa, zamon tushunchasi bilan aloqador bo'ladi. Grammatik zamon kategoriyasi harakatning nutq momentiga munosabatini ifodalaydi. Hozirgi o'zbek tili fe'lining zamon formalariga juda boyligi bilan ham xarakterlanadi [4].

Shunga muvofiq o'zbek tilidagi leksik birliklarning gomogenlik va geterogenlikka munosabatini ikki ko'rinishda tasnif etish mumkin: 1. Vaqt/zamonga bog'liq leksik birliklar. 2. Vaqt/zamon bilan bog'liq bo'lmagan leksik birliklar.

1. Vaqt/zamonga bog'liq leksik birliklar. Bunday so'zlar bir yo'la ikki so'z turkumi belgilarini namoyon qila oladi. Masalan:

a) uch, yetti, yigirma, qirq sonlar marosim bilan bog'liq tushunchalarni anglatadi va ot so'z turkumi maqomida turadi. Ya'ni, son ↔ ot paradigmasi bilan geterogenlik qiymat hosil qiladi.

b) navro'z, kecha, arafa, bahor, yoz, kuz, qish singari bayram, fasl semantikali otlarda atash ma'nosi ustunlik qiladi, biroq ularda vaqtga ishora ham mujassamligi sezilib turadi. Endi bu o'rinda gomogenlik qiymati yuzaga chiqib, ot ↔ vaqt assotsiativlik munosabati faoliyatga kirishadi;

c) "chaqaloq", "go'dak", "bola", "o'smir", "o'spirin", "yigit", "kish", "erkak", "qariya" singari shaxs kamoloti bosqichlarida ham vaqt semantikasi presuppozitiv prinsip asosida anglanishini sezish qiyin emas. Demak, bu o'rinda ham ot ↔ vaqt aloqadorligi monogenlik ifodasini tasdiqlaydi.

Shu qonuniyatga binoan tilshunoslikning sathlari ham subyektiv yondashuvda biridan ikkinchisiga aylanishi mumkin. Bu mantiqning mohiyati faqat substansional yondashuvdagina o'zligini namoyon qiladi.

2. Vaqt/zamon bilan bog'liq bo'lmagan leksik birliklar. Til birligi sifatida so'z juda murakkab xususiyatga ega, unga qandaydir umumiy yoki muayyan ta'rif berishdan ko'ra, uning o'ziga xos tomonlariga, boshqa til birliklaridan farqli belgi-xususiyatlariga e'tibor berish talab etiladi.

Har bir milliy tilda bo'lganidek o'zbek tilida ham leksemalar muayyan qonun-qoidalar asosida bir yerga jamlanib, to'dalanib boradi. Tilning o'ziga xos tarixiy taraqqiyoti jarayonida mazkur leksik-semantik guruhlar sifat va miqdor jihatidan tinmay o'zgarib turadi [7].

Tildagi so'zlarning jami leksik sathning birliklari bo'lishi barobarida formal va funksional jihatidan boshqa sathning ham birliklariga o'tishi kuzatiladi. Bu joyda forma ikkinchi planga o'tadi, ya'ni ikki o'xshash shakl xoslanish jihatidan boshqa-boshqa sath a'zolari bo'ladi, ya'ni bu a'zolar o'rtasida ichki semantik bog'lanish uziladi, aloqadorlik tashqi – formal ko'rinishga o'tadi. Aniqlik qilib aytganda, bu nomutanosiblikni formal ziddiyat deb baholash mumkin bo'ladi.

"O'zaro o'xshashlik (paradigmatik) munosabatlarida bo'lgan birliklarning (yoki birlik guruhlarining) o'xshashlik asosida ayrim farqlar bilan bir-biriga qarama-qarshi qo'yilishi ziddiyat (opozitsiya), ziddiyatda ishtirok etayotgan birliklar

(birliklar guruhi) esa ziddiyat a'zolari deb aytiladi. Har bir ziddiyatda ushbu a'zolar muayyan belgi-xususiyatlariga ko'ra bir-biriga qarama-qarshi qo'yiladi [8]". Bu tasnif leksik birliklar orasidagi ziddiyatga berilgan semantik ziddiyat hisoblanadi. Formal ziddiyat esa turkumlar yoki sathlararo yuzaga chiqadi.

Bu talqinni soz, don, dor, xona, noma, ish, choq, qin, lab, chang singari atash ma'nosiga ega so'zlar orqali tasnif etishga harakat qilamiz.

1.Soz so'zi ikki ma'nosi bilan "O'zbek tilining izohli lug'ati"dan o'rin olgan:

SOZ I [f. ساز – rozilik; ruksat; kelishuv; moslik, muvofiqlik] 1 Yaxshi, tuzuk, durust, qulay. Oz so'z – soz so'z. Maqol. Ish quroling soz bo'lsa, mashaqqating oz bo'lar. Maqol. Namangan boraman, sozdir havosi, Mevalari shirin dardning davosi (S.Abdulla).

SOZ II [f. ساز – tor; musiqa asbobi] 1 Milliy musiqa asboblarining (mas., dutor, tanbur, g'ijjak) umumiy nomi. Qirqida qo'lga soz olgan qiyomatda qulog'ini burar. Maqol [7].

Har holatda ham morfologik sathning a'zolari, birinchisida – belgi, ikkinchisida – narsa jism nomini bildiruvchi leksik birlik vazifasida qo'llanadi.

2. Shaklan -soz ot yasovchi qo'shimcha bo'lib, so'z yasalishi bo'limining a'zosiga o'tadi. Asosdan anglashilgan narsa-jismni yaratuvchi, tuzatuvchini anglatadigan ot yasaydi: soat + soz, asbob + soz.

Xuddi shuningdek, don so'zi ham bir yo'la leksika va so'z yasalish bo'limlarining a'zozligiga o'ta oladi, ular shaklan bir xil, funksional jihatidan zidlanish xususiyatiga ega lisoniy birliklar maqomini yuzaga keltiradi.

Don I [f. دان — urug', tuxum; dona] 1 Boshqoli va dukkakli o'simliklar mahsulining bir donasi. Bug'doy doni. Makkajo'xori doni. Dehqon ishlab don sochar, El-yurtiga non sochar. Maqol.

-don. asosdan anglashilgan narsa solinadigan, shu narsa saqlanadigan narsa-jismni bildiruvchi ot yasaydi: siyoh + don, tuz + don, kul + don, suv + don, qalam+don.

Dor fors-tojikcha so'z bo'lib, omonimlik va ko'pma'nolilik xususiyatlari bilan tilimizda yashab keladi, denotativ ma'nosi "O'limga mahkum etilgan kishini osib o'ldirish uchun yasalgan maxsus qurilma. Dorga osmoq (yoki tortmoq). Bevafo yor – joningga dor. Maqol. Easingda bormi, meni dor ostidan qutqarib, menga yangi hayot bag'ishlaganingiz. A. Qodiriy, O'tkan kunlar. (O'TA, 1-jild, – B.646)" jazolash quroli ekanligi. Boshqa ma'nolar signifikativ xarakterga ega hisoblanadi. Bu talqin leksikologiyaga oid yondashuvdir.

Morfologik talqinga ko'ra -dor affiksi: a) ot yasovchi; b) sifat yasovchi bo'lib nutqda qo'llanadi.

a) Asosdan anglashilgan narsa-predmetga ega bo'lgan shaxs ma'nosidagi ot yasaydi: bog'dor, do'kondor, mulkdor kabi.

b) Asosdan anglashilgan narsa-predmetga egalikni, shunday narsa borligini bildiradi: yarador, jozibador, aybdor, xabardor, vafodor kabi.

Ish so'zi ham turkiy bo'lib ko'p ma'nolidir. Uning lug'aviy ma'nosi inson amalga oshiradigan faoliyat hisoblanadi yoki kishilik jamiyatida bajariladigan harakatning nominativ ifodasi deyish mumkin.

Ish shakli morfologik sathda a) ot; b) harakat nomi; s) birgalik nisbat singari affiksalar morfemalarga aylanadi. Demak, ish tashqi tarmoqlanishga ham, ichki tarmoqlanishga ham mansub bo'lgan geterogen fenomen hisoblanadi.

Siz II shaxs ko'plik sonda turadigan kishilik olmoshi hisoblanadi:

Sof quyosh, muzday havo top-toza suvlarning qizi,
Kim tegishdi, yuzlaringiz qon talashgan qirmizi,

Siz yarashgan bu chamanning bo'lmagay hech bir kuzi,

Yaxshi o'rtoqlar bilan ulfatchilik bo'lgan kezi
Kelsangiz quvnoq kulish-la – quvnamay qolgaymi men?

G'.G'ulom

2. Asosdan anglashilgan ma'noga ega emaslik semantikasidagi so'z yasovchi ko'rsatkichi vazifasida qo'llanadi:

Tinimsizdir yolg'iz shabada,

Maysalarning sochi silkinar,

Mana, hozir chirqirab turgan

Parrandalar, qushlar ham tinar... (H.Olimjon)

2. -siz xabar maylining sifatdosh va ravishdosh formalaridan yasalgan o'tgan zamon turlarida, hozirgi zamon fe'lining barcha formalarida, hozirgi-kelasi zamon formasida va maqsad mayli formasida ikkinchi shaxsning ko'pligi -siz ko'rsatkichiga ega bo'ladi. Masalan: kelib+siz, kelgan+siz kabi.

Xona, noma so'zlari fors-tojik tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan, atash-nomlash xususiyatini o'zida mujassam etgan faol so'zlar sanaladi. Xona – turarjoyning alohida ajratilgan har bir bo'limi; noma – rasmiy uslubga xos, muayyan tartib asosida bitilgan yozishma sememalari bilan tilda qo'llanadigan leksik birlik.

Tilda bu leksemalar o'z shaklini o'zgartirmagan holda qo'shimchalar (affiksoid) maqomini kasb etadi, o'zidan oldingi so'zga qo'shilib oraliq holatda turadi. Bu jarayon ham xona va noma lisoniy birliklarning geterogenlik qiymat kasb etishini ta'minlaydi.

Xulosa va takliflar. Ko'rinadiki, lison va nutq farqlanishining bosh mezoni "bevosita kuzatishda berilmaganlik (umumiylik, imkoniyat, mohiyat)" va "bevosita kuzatishda berilganlik (xususiylik, voqelik, hodisa)"dan iborat [6] ekanligi vaqt ma'noli leksemalarning semantikasida o'z aksini topmoqda. Mazkur lug'aviy birliklarda ot so'z turkumining xoslikka tegishli umumiy sememalarda dominantlik alleli ustunlik qilsa-da, ulardagi vaqtga doir ma'no tashuvchi sememalarda retsessiv allellik belgisi tajallilanishi o'zligini namoyon qiladi. Shunday qilib, vaqt so'zi semantikasida yig'iq propozitsiya, yashirin predikatsiyani yuzaga chiqaradi, aniqrog'i, ushbu jabhaga doir olamning lisoniy manzarasini botinan jamlashda namoyon bo'ladi.

Umuman olganda, leksik birliklar muayyan qat'iy fonetik qobiqqa ega bo'lib, ma'no anglatish yoki anglatmaslikdan qat'i nazar leksikologik sathning a'zosi bo'lish bilan birga ayni forma bilan boshqa sathlarga a'zo bo'la olish imkoniyatini sodir etadi. Bu xususiyat tilga tizim sifatida yondashish lozimligini yana bir karra isbot etadi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбек тили лексикологияси. Масъул муҳаррирлар: А.Ҳожиёв, А.Аҳмедовлар. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 133.
2. Хақимова М.К. Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси: филол. фан. докт. (DSc) ... дисс. автореф. – Тошкент, 2019. – (– 70 б.)
3. Ньютон И. Математические начала натуральной философии. – М.-Л.: ОГИЗ, 1936. Т. 5. – С. 134.
4. Ўзбек тили грамматикаси. 1 – жилд. Морфология. – Т.: Фан, 1975, – Б. 475-476.
5. Аристотель. Сочинения. В 4 т. (Серия «Философское наследие»). – М.: Мысль, 1975 – 1983. Т. 1. / Ред. и вступ. ст. В. Ф. Асмуса. 1975. – 552 стр.
6. https://www.google.com/search?q=translate&oq=Tr&gs_lcrp=EgZjaHJ
7. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ қилиш. – Тошкент: – Б. 80.
8. Нейматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 6, 10.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Учинчи жилд. – Б. 544.